

## **ОНОМАСІОЛОГІЧНА СТРУКТУРА АНАЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ З АТРИБУТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

Проаналізовано ономасіологічну структуру аналітичних термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами) у науково-технічній галузі. Визначено найпоширеніші ономасіологічні моделі, виявлено змістові відношення між ономасіологічним базисом та ономасіологічною ознакою.

*Ключові слова:* науково-технічна термінологія, аналітичні терміни, ономасіологічна структура, ономасіологічний базис, ономасіологічна ознака.

Проанализирована ономаσιологическая структура аналитических терминов с атрибутивным(-и) компонентом(-ами) в научно-технической отрасли. Определены наиболее распространенные ономаσιологические модели, обозначены смысловые отношения между ономаσιологическим базисом и ономаσιологическим признаком.

*Ключевые слова:* научно-техническая терминология, аналитические термины, ономаσιологическая структура, ономаσιологический базис, ономаσιологический признак.

The article deals with the analysis of onomasiological structure of analytical terms with the attributive component(-s) in scientific and technical sphere. The most common onomasiological models, semantic relations between onomasiological base and onomasiological sign are identified.

*Keywords:* scientific and technical terminology, analytical terms, onomasiological structure, onomasiological base, onomasiological sign.

У сучасних національних терміносистемах різних галузей знань аналітична деривація є одним із продуктивних способів номінації. Продуктивність цього способу зумовлена як лексичною природою терміна, так і його функціональним призначенням. Термінами-словосполученнями легше передати належність до класифікаційного ряду, яка ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять, чим і пояснюється широке використання аналітичного способу термінотворення.

Важливим аспектом у дослідженні й вивченні аналітичних номінацій є ономасіологічний підхід – від змісту до форми, адже зміна наукових парадигм у лінгвістиці та їх інтеграція зумовила «висунення на перший план ономасіологічних аспектів аналізу фактів мови з домінуючим напрямком від інтенції (задуму) – до мовної форми реалізації» [1, с. 7].

У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві аналітичні терміни активно досліджуються протягом кількох десятиліть, зокрема їм приділено увагу у працях В. Даниленко, В. Лейчика, Л. Веклинець, І. Волкової, Б. Михайлишина, Т. Панько, О. Покровської, О. Чуешкової, В. Чумак та інших. Ономасіологічний підхід до вивчення словотвірних процесів у термінології набув практичного втілення в термінологічних дослідженнях Р. Попович, Т. Пристайко, Л. Малевич, Н. Цимбал, Ю. Олещенко, О. Южакової.

**Актуальність дослідження** зумовлена необхідністю аналізу зв'язку ономасіологічної структури аналітичних термінів української науково-технічної термінології з їхнім значенням та структурами знань про позначуване.

**Мета** дослідження – виявити змістові відношення між ономасіологічним базисом та ономасіологічною ознакою внаслідок аналізу ономасіологічної структури аналітичних термінів з атрибутивним компонентом на матеріалі науково-технічної термінології.

Досягнення окресленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) визначити актуальний для дослідження ономасіологічний аспект вивчення сутності аналітичного термінотворення;
- 2) виявити продуктивні ономасіологічні моделі аналітичних термінів науково-технічної галузі;
- 3) проаналізувати лексичні одиниці залежно від їх розташування у структурі ономасіологічної моделі;
- 4) визначити ономасіологічні ознаки, що взаємодіють з певним ономасіологічним базисом.

**Матеріалом** для дослідження послужили аналітичні терміни науково-технічної термінології, які добиралися з термінологічних словників, наукових статей, монографій, підручників, термінологічних стандартів тощо.

У статті ми спираємося на результати аналізу ономасіологічної структури термінів холодильної техніки, який здійснила О. І. Южакова [9], та когнітивного дослідження дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології, що зробила Г. Ф. Ракшанова [5].

Ономасіологічну структуру розглядаємо як «результат мотивації лінгвопсихоментальної операції, що опосередковує формальний і семантичний зв'язок мотиватора з мотивованим» [7, с. 427]. Термін «ономасіологічна структура» був уведений чеським лінгвістом М. Докулілом, який розглядав її як бінарне утворення, що складається з ономасіологічної ознаки (мотиватора, твірної основи) й ономасіологічного базису (словотворчого форманта). Російська дослідниця О. С. Кубрякова, «виходячи з концепції синтаксичної природи деривації, доповнила ономасіологічну структуру композитів предикатом або зв'язкою, які встановлюють між ознаками певний тип відношень» [7, с. 428].

Сучасні дослідження дають змогу говорити про можливість безпосереднього зіставлення структури, у якій ономасіологічну ознаку приписують ономасіологічній структурі за допомогою ономасіологічного предиката, з пропозиційною структурою мотиваційного судження та її розгляду як особливого зразка репрезентації знань.

Термінологія, що є одним із інструментів наукового пізнання, має найтісніший зв'язок із категоріями мислення, тому що формування термінів зумовлюється мовною свідомістю людей, які створюють інформаційний світ спеціальних знань, що є необхідним у розвитку пізнавальної та перетворювальної діяльності. Нерозривна єдність терміна та позначуваного ним поняття створює базу для наукового термінотворення, а розуміння цього дозволяє розглядати термін «як значущу одиницю, яка відображає навколишній світ й одночасно є результатом та інструментом пізнавальної діяльності людини» [4, с. 7].

Н. Цимбал, аналізуючи термінологічну лексику органічної хімії, зазначає, що «ономасіологічний підхід сприяє пізнанню закономірностей номінації понять, зокрема наукових, оптимізації їхньої унормованості; він дозволяє з'ясувати не лише процеси найменування, механізм вибору з концептуальної системи носіїв мови тих чи тих мотиваторів, а й визначити можливості вторинного позначення терміна, внутрішньогалузевого та міжгалузевого, виявити інтенцію внутрішнього програмування мотиваційної бази та детермінанти номінації» [8, с. 31].

Ономасіологічний підхід до вивчення аналітичних номінацій науково-технічної термінології пов'язаний із виділенням трьох основних категорій, які

визначають мотив позначення: 1) ономасіологічний базис, що вказує на певний понятійний клас (родове поняття); 2) ономасіологічна ознака, яка позначає видові відмінності, що виділяють предмет усередині класу; 3) предикат (зв'язка), який пов'язує ономасіологічний базис та ономасіологічну ознаку і вказує на структури знання людини про навколишній світ.

Ономасіологічним базисом є поняття субстанції та її різновиди (машини, пристрої, деталі, речовини, матеріали, приміщення, предмети, живі істоти і т. ін.), а також дії, процеси, властивості, величини, одиниці виміру тощо. Як ономасіологічні ознаки виступають певні якості цих предметів, дій, процесів, властивостей, величин, їхні відношення та зв'язки. Так, у терміні *трубозварювальний автомат* ономасіологічний базис *автомат* вказує на прилад, що виконує роботу за допомогою особливого механізму без участі людини (категоріальне поняття); ономасіологічна ознака *трубозварювальний* має домінуючу сему «зварювати труби». Ономасіологічний предикат цієї номінації визначаємо як «прилад, що призначений для зварювання труб за допомогою особливого механізму без участі людини». Це можна узагальнити в ономасіологічній моделі «призначення, функційність» / «предмет».

Ономасіологічні структури аналітичних термінів реалізуються в термінотворчих структурах, що представлені різними моделями. Як показав проведений аналіз фактичного матеріалу, більшість аналітичних термінів у досліджуваній термінології базована на ономасіологічних структурах з родо-видовим членуванням об'єкта номінації. Найбільш продуктивною є модель «атрибут» / «предмет», репрезентована на граматичному рівні моделлю **прикметник (дісприкметник) + іменник**.

Слід зазначити, що субкатегоризація головних понять науково-технічної термінології здійснюється завдяки терміноелементу, вираженому здебільшого прикметниками, меншою мірою дісприкметниками (*ведений вал, ведений диск, відкрита дуга, напружений стан, нагрітий стан*).

**За значенням компонентів** двоскладові атрибутивні словосполучення можемо поділити на такі:

1) аналітичні терміни, в яких **прикметник** – термін, а **іменник** – загально-вживане слово, яке в одному зі своїх значень є терміном, наприклад: *дросельна котушка, кліперний ніс, роторна лопатка, шарнірні ножиці, азбестова нитка, золотникова коробка, оксидний волосок*. У цих словосполученнях прикметник та іменник з термінологічним значенням, поєднуючись, утворюють нове, конкретизоване поняття. Граматично основними в таких словосполученнях виступають іменники, а семантично навантаженими є прикметники;

2) аналітичні терміни, в яких **іменник** є терміном – виразником родового технічного поняття, а **прикметник** – загально-вживане слово, наприклад: *вихідна напруга, пряме нагрівання, вільне коливання, гаряче дуття, тверде пальне, агресивна вода*;

3) терміни, в яких **іменник** і **прикметник** мають термінологічний характер, наприклад: *електродний ніпель, клапанна помпа, ротаційний копер, релейний модулятор, бітумна мастика*.

Зазначимо, що у досліджуваній термінології переважну більшість двоконпонентних термінів, утворених за моделлю **прикметник + іменник**, становлять ті, де обидва слова мають термінологічний характер.

Найчастіше атрибутивним компонентом у термінологічних словосполученнях виступають відносні прикметники, що утворюються від термінів або багатозначних іменників, що в одному зі своїх значень виступають терміном: *гальмівний канат, шлюзова камера, сіткова напруга, хвостовий молот*. Якісні прикметники

в досліджуваній термінології трапляються значно рідше, причому вжиті вони зазвичай у переносному значенні: *глуха муфта, тверда деревина, чистий вигин, рідке паливо, холодне волочіння*.

Ономасіологічні базис та ознака можуть бути репрезентовані як одним, так і декількома компонентами у тілі термінологічного знака, тому варто використати поняття «зони базису» (ЗБ) та «зони ознаки» (ЗО) [9, с. 85], при цьому компоненти ЗБ позначаємо квадратними дужками [...], а компоненти ЗО – круглими (...).

**Зі структурного погляду** ономасіологічний базис та ономасіологічна ознака можуть бути: 1) непохідні: (*біла*) [латунь], (*червоний*) [жар], (*глуха/суха*) [муфта]; 2) похідні: (*змішувальний*) [хлипак], (*стяжний*) [утулок], (*ущільнювальний*) [вкладень]; 3) складні: (*електродинамічний*) [амперметр], (*алюмосилікатні*) [вогнетриви]; 4) складені: [*вхідна напруга*], (*що викликає повзучість*). Найбільшу частину в аналізованій термінології становлять різноманітні структурні комбінації ономасіологічного базису та ономасіологічної ознаки, що являють собою мішаний тип: (*важкий*) [бензин], (*бітумоплавильний*) [агрегат], (*припливно-витяжна*) [вентиляція], [*крива*] (*тиск-температура*).

У процесі функціонування видова спеціальна назва часто перетворюється на родову. У такий спосіб формуються багатоконпонентні аналітичні терміни зі спільним базисним компонентом, що характеризуються вищим ступенем конкретизації лексичних значень слів, називаючи єдине поняття чи реалію. Так, на основі двоконпонентного терміна (*гайковий / мутровий*) [ключ], який позначає різновид знаряддя для загвинчування або відгвинчування мутри, прогоничів та інших деталей, унаслідок подальшої конкретизації значення утворилися терміни (*універсальний*) [гайковий ключ], (*розсувний*) [гайковий ключ], (*накидний*) [гайковий ключ], (*монолітний*) [гайковий ключ], які, у свою чергу, стали конструктивною основою складніших термінів: (*ріжковий*) [монолітний гайковий ключ], (*двосторонній*) [ріжковий монолітний гайковий ключ]. Як зазначають учені, родові та видові найменування зі спільним базисним компонентом об'єднуються в гіперогіпонімічні парадигми.

Як засвідчує матеріал дослідження, у процесі номінування науково-технічних понять аналітичним способом ті самі терміни можуть використовуватися як у функції ономасіологічного базису, так і ономасіологічної ознаки, що сприяє формуванню широких мотиваційних полів. «Мотиваційне поле – це ієрархічно організоване системне утворення, яке включає лексеми-мотиватор і всі утворені від неї вторинні слова. Лексема-мотиватор – це центр мотиваційного поля, що організовує своєю формою і значенням вторинні слова» [2, с. 548]. Зв'язок між центром мотиваційного поля і вторинними словами, який виявляється в тому, що вторинні слова частково чи повністю зберігають фонетичний, морфемний вигляд центру і його семантику в своєму складі, називається мотиваційними відношеннями. Центрами-мотиваторами найчастіше виступають назви базових понять досліджуваної галузі, які входять до ядра терміносистеми. Наприклад, термін *генератор*, що вживається на позначення апаратів чи машин, які виробляють або перетворюють один вид енергії на інший, в аналітичних номінаціях *асинхронний генератор, обернений генератор, ультразвуковий генератор, електричний генератор з чітко виявленими полюсами, електричний генератор з нечітко виявленими полюсами* виступає як ономасіологічний базис, а в терміносполуках *генераторне гальмування, генераторний газ, генераторна лампа, обвитка ротора генератора, обвитка статора генератора* передає ономасіологічну ознаку. Наведені номінативні одиниці демонструють, що в мотиваційному полі об'єднуються назви різних категорій понять (предметів, пристроїв, механізмів, дій та процесів, речо-

вин, властивостей тощо), що «об'єктивує їхні зв'язки, відображає безперервність семантичного простору» науково-технічної галузі [3, с. 115].

Багатокомпонентні аналітичні терміни виникають, як правило, унаслідок ускладнення двокомпонентних структур через подальшу конкретизацію, що відбувається приєднанням означення до означуваного слова за вказівки на різновидність поняття, названого словосполученням.

Залежна частина багатокомпонентного терміна передає складну ономасіологічну ознаку, що вказує на кілька суттєвих характеристик поняття. Наприклад, у структурі номінації *верхній кувальний штамп* відображена класифікація поняття категорії предметів (*штамп*) за функціональною ознакою (*кувальний*) та локативністю (*верхній*). Поняття категорії виробничих дій та процесів у номінації *ударні динамічні випробування* деталізується за здатністю об'єкта піддаватися певній дії (*ударні*) та вказівкою на стосунок до чогось (*динамічні*).

Численні ономасіологічні ознаки, взаємодіючи з певним ономасіологічним базисом будь-якого блока, створюють формальні типи термінів. Наприклад, аналітичним номінаціям, що складають блок *Машини, пристрої, прилади, деталі*, властиві такі ономасіологічні ознаки:

1) конструктивні особливості: (*важільно-лопатевий / важільно-поршневий*) [*гідравлічний амортизатор*], (*вальцьово-щелепна*) [*дробарка*];

2) призначення виконувати дію: (*всмоктувальний / розширювальний*) [*вентиль*], (*скидальна*) [*деталь*];

3) якість та властивість: (*глуха*) [*муфта*], (*м'яка*) [*випробна машина*];

4) період / темпоральність: (*швидкодійний*) [*водонагрівач*], (*довготерміновий*) [*запам'ятовувальний пристрій*];

5) матеріал / речовина: (*кисневий*) [*генератор*], (*газова*) [*турбіна*];

6) спосіб дії / роботи: (*поперечно-стругальний*) [*верстат*], (*контактно-зварювальна*) [*машина*], (*самохідний*) [*грейдер*], (*парострумінний*) [*нагрівник*];

7) напрям руху: (*відцентровий*) [*компресор*], (*прямотечний*) [*двигун*];

8) локативність: (*міжопорний*) [*ротор*], (*середня*) [*трубчата рама*], (*внутрішнє*) [*зчеплення*];

9) градуальність і протилежність ознак: (*вмикальний / вимикальний*) [*механізм*], (*затисний / розтисний*) [*кулак*];

10) кількісна характеристика: (*багатошпиндельний*) [*автомат*], (*шестивальцьова / багатовалкова*) [*дробарка*].

11) стосунок до чогось: (*гідравлічна*) [*турбіна*], (*електричний*) [*генератор*];

12) здатність об'єкта піддаватися дії: (*паперовипробний*) [*апарат*], (*металобробний*) [*верстат*];

13) здатність виконувати дію: (*гальмівний*) [*механізм*];

14) форма: (*кругла / скісна*) [*шайба*], (*прямокутна*) [*рама*];

15) оцінення значущості: (*основний / допоміжний*) [*вал*];

16) перебування у стані дії: (*регульований*) [*гайковий ключ*];

17) здатність не піддаватися впливу явищ / об'єктів: (*вітростійка*) [*конструкція*].

Проведений аналіз формальних типів термінів свідчить про складність ономасіологічної будови аналітичних номінацій понять науково-технічної термінології.

З урахуванням умов семантичного навантаження ономасіологічної ознаки можна віднести термін до різних формальних типів. Так, у номінації (*багатошвидкісний*) [*асинхронний електричний двигун*] ономасіологічна ознака *багатошвидкісний* тлумачиться як «кількість» і «прискорений темп дії». Семантична структура ономасіологічного базису ускладнена семами «неодночасність», «стосунок до чогось».

Отже, у результаті аналізу ономасіологічної структури аналітичних термінів можна виявити зв'язки між базисом і ознакою, з'ясувати, чи відбувається в процесі номінації позначення конкретного простого поняття, складної ознаки або сукупності ознак, чи має місце поступове введення властивостей у вже субкатегоризоване поняття. У перспективі дослідження – аналіз аналітичних номінацій науково-технічної термінології у когнітивному аспекті з метою встановлення залежності між мовним оформленням, концептуальною структурою терміна та його місцем у системі відповідних номінацій.

### Бібліографічні посилання

1. **Бацевич Ф. С.** Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов, 1997. – 392 с.
2. **Беркетова З. В.** Мотивационное поле как один из типов семасиологических полей / З. В. Беркетова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – Т. 49. – № 6. – 1990. – С. 548–552.
3. **Малевич Л. Д.** Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології : дис. ... канд. філол. наук / Л. Д. Малевич. – К., 1999. – 253 с.
4. **Олещенко Ю. Р.** Російська термінологія матеріалознавства : когнітивний та системно-функціональний аспекти вивчення : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю. Р. Олещенко. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
5. **Ракшанова Г. Ф.** Система дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології (когнітивно-номінативний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. Ф. Ракшанова. – К., 2004. – 20 с.
6. **Російсько-український словник з інженерних технологій** / уклад. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. – Львів : ЛІГА-ПРЕС, 2004. – CD.
7. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. **Цимбал Н.** Ономасіологічний погляд на термінотворення в органічній хімії / Н. Цимбал // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 30–36.
9. **Южакова О.** Ономасіологічна структура термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами) (на матеріалі термінології холодильної техніки) / О. Южакова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – Львів, 2008. – № 620. – С. 84–90.

*Надійшла до редколегії 20.02.13*